

La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els ritmes del comerç amb les societats ibèriques

Maite Miró*

Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya

Marta Santos**

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Rebut 22 maig 2013 · Acceptat 20 juliol 2013

RESUM

La presència grega al litoral mediterrani de la península Ibèrica és un fenomen que podem resseguir des d'època arcaica fins al començament de l'època romana. Tot i que els primers contactes comercials grecs amb l'occident podrien datar ja del segle VIII aC, no és fins al segle VI aC, amb les fundacions de Massàlia i d'Empòrion, quan les navegacions focees comencen a intensificar-se al nord-est i al llevant peninsular. Al llarg del segle V aC, els contactes comercials grecs amb el món ibèric i el paper d'Empòrion es van consolidant, fins a arribar a tenir un moment àlgid durant el segle IV, quan els productes grecs s'estenen massivament pel litoral en coincidència amb un auge del comerç púnic i una major implantació grega en el territori amb les fundacions massalotes d'Alonis i Hemeroskopeion (conegudes només per les fonts) i de Rhode, que durant el segle III exportarà les seves pròpies produccions ceràmiques.

PARAULES CLAU: presència grega, comerç marítim, Empòrion, Rhode, litoral mediterrani, península Ibèrica

L'expansió colonial grega pel Mediterrani no va ser un fenomen homogeni, sinó que donà lloc a realitats ben diverses, tant pel que fa al nombre o a la rellevància dels establiments colonials com pel que fa a les conseqüències per a les poblacions autòctones amb les quals s'establiren els contactes. Algunes zones del litoral mediterrani, com el sud d'Itàlia i Sicília, o bé la mar Negra, van conèixer una acció colonial intensa i diversificada, sovint basada en el control per part dels centres colonials o *apoikiai* dels seus territoris respectius com a base del seu poder i de les seves activitats econòmiques. La presència grega a la península Ibèrica, per la seva banda, va estar determinada, fonamentalment, pel comerç marítim. Els nuclis colonials que es van crear foren escassos i només en el cas d'Empòrion (Empúries) i de Rhode (Roses) les restes arqueològiques posades al descobert per les excavacions fan possible un coneixement que permet aprofundir i ampliar la limitada informació que, en general, transmeten les fonts escrites.

L'existència d'altres enclavaments grecs a les costes orientals de la Península, com Hemeroskopeion o Alonis, apareix esmentada breument també en els textos antics, per bé que la seva identificació i la seva localització són encara objecte de debat donada l'escassetat o l'ambigüitat de les evidències arqueològiques que les puguin atestar. En tot cas, aquesta presència colonial grega a l'extrem occidental de la Mediterrània es va materialitzar en nuclis portuaris amb una funció essencialment comercial i de suport a les rutes de navegació i a la intervenció dels mercaders grecs a les principals zones d'intercanvi.

ELS INICIS DE LA PRESENCIA GREGA A L'OCCIDENT DEL MEDITERRANI

S'ha de dir, però, que el coneixement grec de l'extrem occidental mediterrani es remunta a un període bastant més antic, concebut en el seu propi imaginari com els confins del món conegut, escenari de mites i també de llegendes prou esteses, com la del gegant Gerió o el jardí de les Hespèrides, dins del cicle dels treballs d'Hèracles, l'heroi viatger i civilitzador.¹

A redós de l'activitat comercial i colonial impulsada pels fenicis, que havia propiciat la reactivació dels contac-

* **Adreça de contacte:** Maite Miró. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. Carrer Major, 14. 43003 Tarragona. E-mail: mt-miro@gencat.cat

** **Adreça de contacte:** Marta Santos. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Apartat de correus, 21. 17130 L'Escal. E-mail: msantosr@gencat.cat

tes entre els dos extrems de la conca mediterrània durant els segles inicials del primer mil·lenni abans de la nostra era, els navegants grecs degueren explorar aviat les rutes fins a l'occident, afavorits pels coneixements transmesos arran d'aquells contactes i atrets també, sens dubte, per les riqueses llegendàries del sud peninsular. Així, determinades troballes recents en jaciments del litoral meridional de la península Ibèrica han fet revifar la qüestió de les primeres navegacions gregues en direcció a Tartessos, incentivades pels abundants recursos metal·lífers d'aquella zona i per la possibilitat d'accedir a les xarxes autòctones d'intercanvi.²

En aquest sentit, destaca la recuperació a Huelva d'un conjunt significatiu de fragments de ceràmiques pintades d'origen eubeu i de vasos àtics que es poden adscriure al Geomètric Mitjà II, en un solar de la part baixa de la ciutat que podria haver funcionat des de molt aviat com un espai de santuari de l'antic empori portuari tartèssic, en el qual podien haver intervingut mercaders d'origens diversos.³ Recentment s'hi han afegit també altres exemples de troballes similars de ceràmiques geomètriques àtiques a la zona gaditana, als voltants de Màlaga i, fins i tot, en indrets més apartats del litoral.⁴

Certament, aquests materials, igual que altres ceràmiques xipriotes i vasos originaris de Sardenya que s'han trobat en aquella zona, podien haver estat aportats com a mercaderies de prestigi pels mateixos navegants fenicis, ja des de la primera meitat del segle VIII aC o, fins i tot, una mica abans, destinades als seus propis nuclis colonials i també als àmbits de comerç més actius amb les elits tartèssiques. Altres arguments, però —sobretot la pròpia activitat de comerç desplegada des d'aquell mateix període pels navegants grecs eubeus en altres entorns mediterranis—, fan que no es pugui descartar tampoc la possibilitat d'una intervenció primerenca de mercaders d'origen grec, atrets per les oportunitats d'aquells importants àmbits de comerç, de manera independent o, més probablement, imbricats en la pròpia dinàmica del comerç fenici. Un altre dels arguments tradicionals per a defensar l'existència d'aquestes primeres navegacions gregues ha estat també la sèrie de topònims d'arrel grega, probablement eubea, sovint amb la terminació en *-oussa*, que apareixen esmentats en els antics periples o descripcions de la costa i en altres textos antics.⁵

Dins aquesta mateixa hipòtesi, la prova de la persistència d'aquests primers contactes del comerç grec amb el sud i el sud-est peninsular fins a la darreria del segle VIII i l'inici del segle VII aC, la trobaríem novament en l'arribada continuada de ceràmiques gregues, i també d'àmfores de transport del mateix origen, que les excavacions han permès recuperar en diversos jaciments meridionals, així com en el nucli colonial fenici de la Fonteta (Guardamar, Alacant).⁶ En tot cas, i en contrast amb la intensa activitat colonial que des d'aquesta mateixa etapa es va desenvolupar a la Magna Grècia i a Sicília, les navegacions gregues que es pogueren dirigir cap a l'occident extrem, amb finalitats sobretot exploratòries i de comerç, no van tenir per objectiu

crear nuclis colonials estables, en un litoral jalonat aleshores pels establiments creats sota la iniciativa fenícia.

Amb posterioritat a aquella primera etapa de possibles contactes, la presència comercial grega al sud peninsular es defineix millor i s'intensifica només a partir de la darreria del segle VII i començament del segle VI aC. Per a aquesta nova etapa, tant la informació transmesa per Heròdot com les evidències arqueològiques reforcen la idea d'una intervenció directa dels mercaders grecs a les principals zones d'intercanvi, a banda i banda de l'estret de Gibraltar, les antigues Columnes d'Hèracles de l'imaginari grec. En aquesta ocasió, el paper protagonista, el tingueren els navegants de l'antiga Jònia, especialment els originaris de la ciutat de Focea, al litoral oest de l'actual Turquia. Els focuus, poble abocat a les activitats lligades al mar i a la navegació, havien reprès les velles rutes cap a occident a la recerca dels metalls de la mítica Tartessos. El text d'Heròdot (I.163) ens transmet una presència efectiva de comerciants focuus a Tartessos i les seves excel·lents relacions amb el llegendari rei Argantoni, que els va oferir d'instal·lar-s'hi per refermar el seu comerç i, fins i tot, recursos per reforçar les muralles de Focea. Al marge de la qüestió de la veracitat d'aquest relat, els navegants focuus, probablement al costat de comerciants grecs d'altres orígens —com sembla reflectir el viatge mític de Coleu de Samos relatat també per Heròdot (IV.152)—, semblen haver tingut un paper decisiu en les activitats de comerç empòric que, des de finals del segle VII i al llarg de la primera meitat del segle VI aC, van tenir per escenari el nucli portuari tartèssic de Huelva i altres zones del litoral meridional en les quals el comerç colonial havia estat impulsat fins aleshores, de manera gairebé exclusiva, per la iniciativa fenícia.

A més de Huelva,⁷ un altre punt de concentració de troballes de materials grecs d'aquesta cronologia és la zona malaguena,⁸ i en relació amb aquest fet s'ha d'esmentar la debatuda qüestió de l'existència i localització de Mainake, topònim que alguns textos antics atribueixen a un suposat nucli focuu, el situat més a l'occident.⁹

Tanmateix cal dir que l'activitat del comerç grec al litoral meridional al llarg de la primera meitat del segle VI aC coincideix en el temps amb un afebliment progressiu de l'activitat comercial fenícia. En aquesta mateixa etapa, i de forma paral·lela, la incidència del comerç grec comença a deixar-se notar igualment a l'altre extrem del litoral peninsular. En aquest cas, ens trobem en el marge d'un altre circuit de comerç impulsat també pels focuus, que s'emmarca en una dinàmica i en unes rutes de navegació diferents.

Efectivament, un altre focus important d'interès que el Mediterrani occidental oferia per als vaixells focuus i també per als comerciants grecs d'altres procedències era representat per la possibilitat d'intervenir activament en els nuclis portuaris etruscs del Tirrè, com és el cas dels emporis de Pirgi i Gravisca. En la prolongació d'aquest circuit de comerç en aigües de l'extrem nord-oest del Mediterrani es va produir la creació de l'establiment de Massàlia

(Marsella), que esdevindria el principal centre colonial focu a l'occident. Paral·lelament a l'activitat desenvolupada al Tirrè —reforçada a més amb l'establiment d'Alàlia, a Còrsega—, a partir dels decennis inicials del segle VI aC els vaixells focus desplegaren, des del port massaliota, noves rutes de comerç al llarg del litoral del golf de Lleó. Aquestes rutes vers l'oest, afavorides pels rumbos de la navegació que caracteritzen aquell entorn marítim, els permeten establir contacte amb els enclavaments litorals i les xarxes d'intercanvi indígenes preexistents. És precisament en el límit occidental d'aquest nou context de comerç marítim on hem de situar la primera instal·lació de mercaders focus a Empòrion, a l'extrem meridional de la badia de Roses.¹⁰

EL DESENVOLUPAMENT DE L'ENCLAVAMENT FOCEU D'EMPÒRION

El nucli focu d'Empòrion constitueix, sens dubte, el principal enclavament colonial grec creat en el litoral mediterrani de la península Ibèrica i, també, el que podem conèixer millor a través de les restes arqueològiques posades al descobert per les excavacions. La singularitat d'aquest jaciment i la seva importància per al coneixement de la presència grega a les nostres costes va determinar que l'interès dels treballs arqueològics endegats a Empúries per la Junta de Museus de Barcelona l'any 1908¹¹ es concentrés especialment en el descobriment del que fou el sector principal de l'antiga ciutat grega. Com a resultat de les successives campanyes d'excavació portades a terme fins al 1936, juntament amb altres intervencions arqueològiques posteriors, avui tenim a la vista gairebé tota l'extensió del nucli que coneixem com la Neàpolis d'Empòrion. Tot i això, una gran part de les restes exhumades pertanyen a la seva darrera etapa històrica, a partir de les grans reformes urbanes fetes al segle II aC i fins al seu abandonament en època imperial romana.¹² El coneixement de les etapes més antigues de la ciutat ha estat, però, fins no fa gaire temps, bastant més limitat.

Les notícies que podem extreure de les fonts escrites sobre els inicis de l'establiment no són, de fet, gaire prolíxes.¹³ Les primeres referències a Empòrion, les trobem en antics periples que simplement esmenten el nom de la ciutat en descriure aquest sector de la costa, només afegint-hi un breu esment als seus orígens com a fundació massaliota.¹⁴ El conegut passatge d'Estrabó referit a Empòrion (*Geographiká* III.4,8) és l'únic que proporciona dades una mica més significatives relatives a l'assentament grec amb anterioritat a la presència romana. Estrabó, a partir de la informació transmesa per altres autors anteriors, esmenta un establiment originari en una petita illa propera al litoral, anomenat pels mateixos emporitans la *Palaià Polis* o Ciutat Vella, que va precedir la instal·lació posterior del nucli urbà a la costa.¹⁵

L'activitat arqueològica portada a terme a Empúries en els darrers decennis ha aportat coneixements importants

en relació amb aquests orígens de l'enclavament grec.¹⁶ Destaquen, en aquest sentit, les excavacions fetes a la vila actual de Sant Martí d'Empúries, que s'assenta sobre l'antic turonet on se situava la *Palaià Polis* esmentada per Estrabó. Aquest promontori avui forma part de la costa, però cal imaginar la seva situació durant l'antiguitat entre una desembocadura fluvial al nord, la del riu Fluvià, i una petita fondalada litoral utilitzable com a port.¹⁷ La seva ubicació estratègica era així del tot favorable per a la instal·lació d'un enclavament de comerç i també explica perfectament el fet que l'ocupació d'aquest lloc per part de la població autòctona es remunti a una etapa bastant més reculada. Efectivament, les darreres excavacions efectuades al nucli de Sant Martí d'Empúries han provat l'ocupació del promontori ja durant els períodes del bronze final i la primera edat del ferro.¹⁸ Aquest primer vilatge costaner es relacionaria, a més, amb altres llocs d'hàbitat propers i amb espais de necròpolis, com els documentats recentment al turó de Vilanera,¹⁹ tot demostrant una ocupació consistent i estable d'aquella zona per part de la població autòctona amb anterioritat a la instal·lació grega. Les possibilitats de comunicació amb l'interior del territori i la ubicació favorable per als contactes amb la navegació i el comerç marítim havien facilitat, així, la creació d'un entorn propici per als intercanvis, com ho demostra l'arribada, ja des del segle VII aC, de mercaderies d'origen fenici.²⁰

Aquest context indígena anterior explica també l'interès dels mercaders focus per intervenir en aquesta zona, ja des de l'inici del desplegament de comerç marítim impulsat des de Massàlia en direcció a l'oest del golf de Lleó.²¹ La intensificació d'aquests contactes va tenir finalment com a resultat la creació, durant el segon quart del segle VI aC, d'un enclavament permanent de comerciants grecs amb l'objectiu d'assegurar l'estabilitat i la continuïtat dels intercanvis amb la població local. Naixia així el nucli primerenc de l'establiment colonial d'Empòrion, que en els segles successius mantindrà el record d'aquest origen en el propi nom de la ciutat i de la comarca: l'Empordà.

A partir d'aquell moment, les restes posades al descobert per les excavacions a Sant Martí d'Empúries mostren canvis ben evidents en el nucli que podem atribuir ja a la presència grega, tant pel que fa a l'organització de l'assentament, les tècniques constructives o les activitats artesanals que hi tenien lloc com pel que fa als materials aportats a través del comerç.²² Es va poder documentar, d'altra banda, la seva continuïtat amb posterioritat a l'època arcaica, així com també diverses restes pertanyents a l'ocupació posterior del promontori durant l'etapa romana i l'antiguitat tardana, enllaçant així amb el nucli medieval i modern de Sant Martí.

Durant la primera etapa de l'existència d'aquest empori focu, la seva influència es concentrà sobretot a l'entorn geogràfic més proper, sense gaire projecció més enllà. A partir de la segona meitat del segle VI aC, però, la intensificació de l'activitat comercial degué anar acompanyada d'una presència més nombrosa de població grega instal·

lada a l'empori, un fenomen que segurament cal posar en relació amb els desplaçaments de població i el creixement significatiu que experimenten els centres colonials focuus a l'occident després de la presa de la metròpoli, Focea, a mans de l'exèrcit persa vers el 540 aC.²³

Dins aquest marc més general, altres factors incideixen també en la redefinició de l'estratègia del comerç marítim focueu, com ara les conseqüències de l'enfrontament naval produït poc temps més tard al Tirrè amb etruscs i cartaginesos, que es coneix com la batalla d'Alalia o del Mar Sard. A partir d'aquell moment, la consolidació de Massàlia com a principal port redistribuïdor i impulsor de l'activitat de comerç grega a la part occidental del Mediterrani es reflecteix també, tot i que a escala més petita, en la consolidació de l'empori creat alguns decennis abans a l'extrem sud del golf de Roses. L'enclavament portuari d'Empòrion va esdevenir, així, un actiu port d'escala per a les navegacions comercials gregues que, a partir d'aleshores, van tenir com a objectiu intervenir en les zones d'intercanvi més actives amb les comunitats ibèriques del litoral de la Península. El creixement del nucli es fa palès sobretot amb el desenvolupament a partir de la segona meitat del segle VI aC d'un nou assentament a la costa, a la banda sud de la petita fondalada portuària, la instal·lació en «terra ferma» a què al·ludeix també el text d'Estrabó. Va sorgir així el principal sector urbà de l'antiga Empòrion grega, que la investigació moderna ha batejat com la Neàpolis, per oposició al terme antic *Palaià Polis* transmès per Estrabó.

Tot i la intensa activitat arqueològica realitzada en aquest sector de la ciutat grega arran de l'inici de les excavacions d'Empúries l'any 1908, fins fa pocs anys la informació disponible sobre les fases inicials del nou nucli era més aviat escassa, donada la gran superposició de restes originada durant la seva llarga evolució urbana, que es prolonga fins als inicis de l'època imperial romana. Algunes intervencions recents han aportat, però, informacions significatives sobre l'etapa tardoarcaica del nucli, com ara la definició del seu extrem nord-occidental i la connexió amb l'antiga platja portuària o l'existència en aquella zona d'una probable àrea de culte i d'activitats rituals, potser directament relacionades amb l'activitat comercial i marítima. Altres treballs recents a la part central de la Neàpolis, per sota del nivell de la posterior estoa hel·lenística, han permès recuperar també traces de carrers, de construccions domèstiques i d'àmbits artesanals que pertanyen als primers moments de la implantació d'aquest nou assentament colonial. Les restes posades al descobert per aquestes excavacions, juntament amb les dades aportades per antics sondeigs, confirmen el creixement del nucli a partir dels darrers decennis del segle VI i durant el segle V aC. Tot i així, i malgrat el desplaçament posterior del límit meridional de la ciutat durant els segles IV i III aC, Empòrion va continuar mantenint al llarg de la seva història el caràcter d'un nucli portuari d'escassa extensió, a penes de tres o quatre hectàrees, amb una funció essencialment comercial.

En la seva evolució com a nucli urbà, l'empori originari esdevindria, així, una petita *polis* colonial amb un paper clau en les xarxes del comerç focueu a l'occident mediterrani. Una de les proves de l'afermament progressiu de la ciutat és l'emissió de moneda pròpia a partir del segle V aC, seguint la pauta de les encunyacions de tradició focuea de la pròpia Massàlia. Aquestes primeres monedes emporitanes de plata, de mòdul petit i valor fraccionari, aviat incorporen un esment al topònim de la ciutat, encara que de forma abreujada: EM, EMPOR.²⁴ Igualment trobem una referència explícita als seus habitants —*emporitai*— en algunes inscripcions gregues sobre làmina de plom, concretament les trobades a l'hàbitat protohistòric de Pech Maho (Llenguadoc) i a la mateixa Empúries. La coneguda carta de plom recuperada en les excavacions de la Neàpolis, redactada en dialecte grec de tradició jònia en una data que es pot situar entre finals del segle VI i començament del V aC, descriu una complexa operació mercantil de comerç naval que un comerciant d'origen focueu encarrega al seu representant o consignatari a Empòrion i que en part havia de tenir lloc en un altre indret d'intercanvi a la costa, Saiganthe, el qual s'ha volgut relacionar amb l'entorn del nucli ibèric de Sagunt.²⁵ D'aquests importants documents epigràfics es desprèn també una participació activa en el comerç d'individus d'arrel indígena, que apareixen anomenats amb el seu antropònim ibèric.

L'evolució arquitectònica i urbanística posterior del nucli grec, entre els segles V i III aC, la coneixem només parcialment, però sobretot en el que fa referència al seu extrem meridional. Aquest sector, on se situaven les principals edificacions religioses i on es troben les restes de les muralles que conformaven l'accés al recinte urbà des del sud, ha estat un dels principals focus d'interès de la recerca arqueològica d'ençà de l'inici de les excavacions.²⁶ En una primera etapa, es tracta d'una zona que sembla quedar fora dels límits del nucli grec, on des del segle V aC s'ubicà un espai d'ús cultural, una mena de santuari periurbà del qual coneixem un recinte sobreelevat al damunt d'un gran podi folrat amb carreus calcaris. Sobre aquesta plataforma s'assenten les restes d'un altar de doble ara, potser més recent, però que mantindria el record d'un altar sacrificial originari. Altres restes trobades en aquesta zona immediatament al sud de l'anomenada Torre Talaia —l'aflorament calcarí que formava el punt més elevat de la topografia de la ciutat— ens parlen també de la situació d'altres destacades construccions religioses. És el cas de les antefixes i altres elements de decoració arquitectònica recuperats en les excavacions, que pertanyen a la teulada pètria d'un temple, ara per ara, d'invocació i també d'ubicació incerta.²⁷

Als peus del podi esmentat abans, i en direcció a llevant, es van localitzar les restes de diverses construccions domèstiques que s'han atribuït a un sector d'hàbitat situat fora del límit urbà en el segle V aC. La seva interpretació s'ha fonamentat en la referència continguda en el text d'Estrabó a una primera instal·lació de població ibèrica immediatament a redós del nucli grec. Aquest mateix au-

tor, recollint la informació de fonts més antigues, esmenta la integració posterior d'aquests elements de població indigeta dins un mateix recinte defensiu compartit amb els grecs, encara que separats per un mur interior, tenint també un marc jurídic comú «format per lleis bàrbares i gregues». Cal dir que la presència a Empòrion de població d'arrel autòctona va continuar essent, ja des de l'inici del nucli grec i al llarg de la seva evolució posterior, un factor persistent, tot marcant la seva pròpia identitat cultural. Així, aquesta presència indígena resulta perceptible a través de determinats elements de cultura material o també d'inscripcions esgrafiades en alfabet ibèric sobre ceràmiques d'ús quotidià o bé sobre làmines de plom.²⁸

El procés de sinecisme que descriu el text d'Estrabó sembla materialitzar-se, també, en les importants reformes urbanes fetes durant el primer quart del segle IV aC i que han resultat ben documentades en les excavacions efectuades al sud del nucli de la Neàpolis. Aquestes reformes comportaren la construcció d'un nou i potent recinte defensiu, reforçat amb grans torres quadrangulars, que va marcar el nou límit de la ciutat, desplaçat vers el sud, tot implicant l'arrasament de les restes de l'hàbitat anterior situat fora dels límits del nucli grec.²⁹ Paral·lelament, es va definir la nova entrada a la ciutat i també l'àrea religiosa, que quedà integrada dins l'espai urbà, amb la incorporació de nous altars i d'edificis culturals.

La voluntat de reforçar les defenses de la ciutat podria haver estat motivada, d'altra banda, per la reacció davant un cert context d'inseguretat provocat pel fort desenvolupament del poblament indiget del rerepaís més proper, articulat al voltant del gran *oppidum* fortificat d'Ullastret.³⁰ Malgrat tot, la relació privilegiada d'Empòrion amb les comunitats ibèriques de l'entorn va continuar essent sempre un factor clau, donada la funció del vell nucli colonial com a canalitzador dels recursos del territori vers el comerç mediterrani. Així, l'activitat de comerç marítim desplegada des del port emporità degué incentivar, de retruc, la intensificació de l'explotació agrícola, sobretot pel que fa als cultius cerealístics, tal com ho prova la multiplicació dels camps de sitges vinculats als nuclis d'hàbitat estables, com ara Ullastret, Mas Castellar de Pontós o Peralada, o també a petites instal·lacions rurals.³¹

Per la seva banda, al llarg del segle V i fins a la primera meitat del IV aC, Empòrion es consolida com a port d'escala i de redistribució cap al món ibèric peninsular de tota una varietat de mercaderies aportades a través de les navegacions mercants gregues. Una de les evidències arqueològiques que fan palès d'una manera més clara aquest fenomen és l'àmplia distribució de determinats materials com les ceràmiques d'origen àtic, a la qual farem al·lusió més endavant. Paral·lelament, i com a prova de la intensitat d'aquests contactes d'intercanvi, els materials arqueològics recuperats a les excavacions d'Empúries demostren l'arribada al seu port d'un volum molt important d'àmfores utilitzades per al transport dels productes excedentaris de les economies ibèriques, com ara vi, oli, salaons o altres aliments en conserva, a més dels cereals i de les dis-

ponibilitats en recursos minerals que animaven aquest comerç.

Però els vaixells grecs que salpaven dels ports focuus de Massàlia o Empòrion no eren, en absolut, els únics protagonistes en aquests contactes de comerç marítim a l'occident mediterrani. Així, l'arribada al port d'Empòrion d'un nombre important d'àmfores i altres productes d'origen ebusità (Eivissa), sud-peninsular o cartaginès constitueix també la prova d'una relació necessària, i cada cop més intensa, amb les xarxes del comerç púnic. En el decurs del segle IV i sobretot en el segle III aC, l'increment progressiu de les activitats d'intercanvi promogudes des dels centres púnics d'occident a la façana mediterrània peninsular degueren motivar un retrocés paral·lel de la incidència del comerç grec en aquell mateix entorn. És una etapa també relativament menys coneguda pel que fa a l'evolució urbanística del nucli d'Empòrion. No obstant això, la vitalitat i la persistència de la important funció econòmica d'aquest nucli com a principal enclavament comercial grec a l'occident resta evident en altres aspectes, com ara les encunyacions per part de la seca emporitàna, durant aquest mateix període, de les conegudes dracmes de plata amb la llegenda EMPORITON 'dels emporitans', tot adoptant una nova metrologia respecte a les emissions fraccionàries precedents. Aquestes monedes aviat incorporaren la figura del Pegàs alat en el revers com a tipus identificador i simbòlic de la ciutat,³² i persistiren en les encunyacions posteriors de moneda emporitàna de bronze amb llegenda ibèrica i llatina.

RHODE, EL SEGON ESTABLIMENT COLONIAL A LA BADIA DE ROSES

Els primers decennis del segle IV aC havien representat, prèviament, una etapa encara de forta empenta del comerç focuomassaliota a l'occident. A Empòrion aquesta conjuntura es reflecteix en importants reformes urbanes en el nucli de la Neàpolis, que abans s'han esmentat. Igualment és en aquest moment que la presència comercial grega en el llevant i en el sud-est peninsular sembla refermar-se amb l'establiment d'altres petits enclavaments de comerç mencionats a les fonts escrites —entre ells Hemeroskopeion, situat a l'entorn de l'actual Dènia— i als quals ens referirem més endavant.

En aquest mateix context es va produir també la creació d'un segon nucli portuari a l'extrem septentrional de la badia de Roses, gairebé dos segles posterior, doncs, respecte al primer establiment emporità. Tot i que diversos textos antics es refereixen a un suposat inici de l'enclavament de Rhode vinculat a una presència de navegants rodís ja en el segle VIII aC,³³ les dades de l'arqueologia permeten descartar la veracitat d'aquest origen i abonen la idea que aquesta atribució no és sinó una recreació d'un passat llegendari del nucli, fonamentada només en la similitud de l'antic topònim respecte al nom de l'illa grega de Rodos. Efectivament, les dades obtingudes en les exca-

vacions fetes fins avui en el subsòl de la Ciutadella de Roses porten a situar l'origen de l'establiment en el primer quart del segle IV aC i demostren la seva clara vinculació amb l'activitat colonial i comercial focea. Estrabó mateix, en la seva descripció, havia rebutjat l'origen rodi de la ciutat i l'atribuïa més concretament a la iniciativa d'Empòrion, que d'aquesta manera hauria refermat el seu domini sobre el litoral més immediat. No obstant això, la investigació més recent³⁴ prefereix contextualitzar l'origen del nucli de Rhode en la dinàmica colonial i de comerç impulsada des de la pròpia Massàlia, que ja des del segle V i especialment en l'inici del segle IV aC havia reforçat el control sobre la seva àrea d'influència a les costes del golf de Lleó mitjançant la creació de nous establiments.³⁵

Les restes de l'antiga Rhode posades al descobert per les excavacions, tot i la seva menor entitat respecte al que coneixem de l'Empúries grega, permeten reconstruir alguns trets importants de la seva antiga topografia i la seva evolució urbana. Així, sabem que l'establiment originari va sorgir en un petit turó costaner, vorejat per dues rieres, damunt del qual segles més tard es va bastir el monestir romànic de Santa Maria, tal com ho demostren els estrats arqueològics i les restes de construccions documentades en aquella zona. Des d'allà, el nucli grec va estendre la seva pròpia zona d'influència econòmica i cultural sobre l'entorn més proper al nord de la plana empordanesa, on el poblament autòcton s'articulava al voltant de l'*oppidum* ibèric de Peralada.

El creixement posterior del nucli grec durant el segle III aC, afavorit per una intensificació del comerç basat en una important activitat artesanal de fabricació de vaixel·la ceràmica, es fa palès en la implantació d'un nou sector urbà proper a l'antiga zona portuària, l'anomenat «barri hel·lenístic». Les seves construccions hi deixen veure un urbanisme regular i inclouen diverses restes dels forns dedicats a la producció dels vasos ceràmics de vernís negre atribuïts als tallers de Rhode, que varen ser redistribuïts a través del comerç marítim en una àmplia franja del litoral peninsular, així com d'altres varietats de vaixel·la ceràmica de tradició grega.³⁶

Al llarg del segle III aC, la consolidació del paper jugat pel nucli foceu de Rhode es veu refermada també amb l'emissió de moneda pròpia, les conegudes dracmes de plata amb la representació d'una rosa en el revers com a símbol al·lusiu al nom de la ciutat, acompanyades d'encunyacions de divisors i, més tard, d'emissions de bronze.

EL COMERÇ GREC A L'EST DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

Com hem dit a l'inici d'aquest treball, el comerç grec a l'est de la península Ibèrica s'inicia efectivament arran dels primers contactes dels mercaders de Focea i de la Grècia de l'est vers l'oest mediterrani a partir de finals del segle VII aC, amb una forta presència a la zona de Huelva, on els darrers anys cada vegada s'estan fent més troballes

que parlen d'una activitat comercial potent, amb una contínua arribada de materials de procedència grega.

En aquestes mateixes dates, però, els navegants fenicis eren encara els principals responsables del comerç marítim al llarg del litoral mediterrani de la Península. Pel que fa al nord-est, la incidència del comerç fenici està testimoniada en dues grans àrees: la zona de l'Ebre i les costes de l'Alt Empordà, el Llenguadoc, el Rosselló i el Narbonès, indrets des d'on sorgien rutes que facilitaven l'accés vers l'interior a la recerca dels metalls de la zona atlàntica, especialment l'estany. Fins a la fundació de Massàlia, i sobretot fins a la d'Empòrion, la presència de materials grecs en aquesta zona és força escadussera, tot i que se'n coneixen evidències a partir de les primeres freqüentacions dels vaixells foceus a la zona ja des del començament del segle VI.³⁷

En una primera etapa, la distribució de les ceràmiques gregues a l'occident mediterrani es concentra, per tant, en dues grans zones que responen a dues estratègies comercials diferenciades, a partir de dues rutes comercials en gran part independents: una zona correspon al sud i al sud-est peninsular i s'ha de posar en relació amb l'activitat dels comerciants de la Grècia de l'est, especialment foceus, els quals ja l'havien freqüentat amb anterioritat a la fundació de Massàlia a la recerca de rutes per a l'obtenció de metalls, aprofitant una estructura d'intercanvis preexistent desenvolupada pels fenicis; la segona zona correspon al litoral nord-occidental del Mediterrani, on desemboca una ruta provinent del Tirrè, en la qual s'emmarquen les fundacions focees de Massàlia, Alalia i Empòrion. Entre aquestes dues zones, fins a mitjan segle VI aC, la documentació de materials grecs a les costes del llevant peninsular és pràcticament inexistent.³⁸

A partir d'aquell moment, però, diversos factors contribueixen a alterar les dinàmiques del comerç grec en aquest entorn geogràfic. D'una banda, la davallada de l'activitat comercial dels centres fenicis occidentals al llarg de la primera meitat del segle VI aC, sovint vinculada, entre d'altres factors, amb la caiguda de Tir, la metròpoli fenícia, en mans de l'exèrcit babilònic de Nabucodonosor cap a l'any 576 aC. D'altra banda, com s'ha dit abans, aquest fet s'afegeix al paper preponderant que assumiran les fundacions de Massàlia i Empòrion, especialment en el nou context del comerç foceu arran dels esdeveniments històrics de mitjan segle VI aC, com ara la presa de Focea o l'enfrontament en el Tirrè amb les naus etrusques i cartagineses.

Per a l'etapa tardoarcaica, es coneixen alguns derelictes (restes de vaixells naufragats) i el seu carregament que permeten oferir una visió del tipus de comerç en el qual participaven els vaixells foceus i la diversificació dels materials i les rutes, tot i que d'una manera parcial. Entre aquests, el vaixell de la Pointe Lequin 1A a Porquerolles o el vaixell de Cala Sant Vicenç a Mallorca. En el carregament del primer trobem ceràmiques àtiques, àmfores del Mediterrani oriental, copes jònies i àmfores d'origen sud-itàlic, és a dir, materials procedents tant de l'Egeu com del

centre del Mediterrani destinats segurament a la seva redistribució des del port massaliota. El carregament del vaixell de Cala Sant Vicenç, enfonsat igualment a la darriera del segle VI aC en el context del primer gran desplegament del comerç focu des d'Empòrion en aigües del Mediterrani occidental, mostra també una forta heterogeneïtat de productes: àmfores magnogregues, gregues orientals i ibèriques que probablement transportaven vi, estris de ferro destinats al treball del camp, un lingot d'estany, vaixel·la ceràmica i elements petris com ara molins de vaivé. Són exemples d'un comerç de redistribució de tipus empòric amb una forta diversificació tant del tipus de producte com del seu origen.³⁹

Les troballes de diferents tipus de ceràmiques gregues en jaciments de la costa catalana mostren la diversificació de la procedència dels materials importats, ja sigui en un primer moment encara en el context dels intercanvis amb el món fenici com, ja en un moment més avançat del segle VI, dins el marc del comerç massaliota i emporità.⁴⁰ Durant el segle VI arriben materials grecs corintis preferentment a la zona del Baix Ebre⁴¹ i a l'Empordà,⁴² tot i que també se n'han trobat en un jaciment de l'interior, la necròpolis de Milmanda a Vimodí,⁴³ i en un de costaner, la Penya del Moro de Sant Just Desvern.⁴⁴ Altres importacions que apareixen regularment al llarg de la costa corresponen a ceràmica de la Grècia de l'est o, sobretot, del Mediterrani central, com les copes jònies B2 de Vallet⁴⁵ o les àmfores anomenades de tipus joni, però originàries també dels centres colonials sud-itàlics o bé dels propis tallers massaliotes;⁴⁶ l'àmfora grega de procedència indeterminada a la fase fundacional del jaciment d'Alorda Park; la ceràmica grega de l'extrem occidental, amb produccions de diversos tallers, entre les quals destaca la copa tipus B2 representada en alguns jaciments,⁴⁷ tot i que hi ha una considerable diversitat de formes que, de moment, s'han documentat exclusivament als jaciments d'Ullastret: lècits, lecànides, àmfores, bols, pàteres i gerres; les ceràmiques grises monocromes⁴⁸ de producció tant massaliota com d'altres tallers, entre els quals els d'Empúries, i amb totes les formes documentades que corresponen a elements de vaixel·la: el plat à *marli*, copes forma III i variants de gerra.

Quantitativament, però, el material importat més abundant són les ceràmiques àtiques en les seves diferents varietats. Les importacions de ceràmica àtica de vernís negre en els assentaments indígenes, les trobem ja al començament del VI aC a Puig Cardener a Manresa, cosa que marca una ruta de penetració vers l'interior ja en un moment molt primerenc, tot i que la seva presència no esdevé realment significativa fins al darrer quart del segle VI aC, quan es documenta un nombre important de copes del tipus Bloesch C en diferents jaciments.⁴⁹ Les importacions de ceràmica àtica de figures negres s'inicien també a la segona meitat i, sobretot, al darrer terç del segle VI aC. En aquest període, la forma més representada és la copa: copes de banda,⁵⁰ copes Cassel⁵¹ i, sobretot, les copes d'ulls.⁵²

Tot i la presència d'Empòrion i el seu paper en la introducció dels materials grecs a l'est peninsular, sobretot pel

que fa a les importacions de la ceràmica àtica, segons alguns autors a partir de mitjan segle V aC, un dels agents dominadors del comerç en aquesta zona del Mediterrani seria la colònia púnica d'Ibosim, a Eivissa, la posterior Ebusus romana, afirmació que es fa a partir de la presència majoritària d'àmfores ebusitanes als jaciments ibèrics d'aquest període i de l'anàlisi de la importació de ceràmiques comunes, entre les quals predominen les púniques per sobre de les massaliotes. Les distribucions del material amfòric van intrínsecament lligades a la comercialització de les mercaderies agrícoles o d'altres productes alimentaris, atès que es tracta de contenidors de productes com ara vi, oli o salaons. En aquest sentit, cal remarcar que les tres colònies de la zona de l'oest mediterrani encaminades a la potenciació agrícola d'un territori són Massàlia, Eivissa o Gadir (dins el Cercle de l'Estret de Gibraltar). En el període anterior, pel que fa al comerç amfòric al nord-est peninsular, hi havia un clar domini de les importacions d'àmfores gregues de diferents procedències, per sobre de les ebusitanes, ja que s'han identificat àmfores massaliotes, corínties, gregues occidentals o magnogregues, i això fa pensar en un tipus de comerç de caire més empòric dirigit des de les colònies focues de l'oest mediterrani, aprofitant el període de reorganització de les rutes comercials feniciopúniques entre la caiguda de Tir i la potenciació d'Eivissa.⁵³

Al segle V es constata, respecte al període anterior, un increment de les importacions de ceràmica grega, sobretot pel que fa a la vaixel·la àtica. En aquest moment s'inicia la presència constant de materials grecs en les poblacions indígenes de l'interior, i no tan sols a les poblacions costaneres.

Pel que fa a la ceràmica àtica de vernís negre, a la primera meitat del segle V aC es documenten copes amb tija dels tipus Vicup i Acrocup⁵⁴ i un escif a l'Illa d'en Reixac, mentre que a la segona meitat ja comencen a arribar les copes tipus Cástulo.

Del tipus de figures negres, en el segle V aC predominen encara les copes,⁵⁵ però també es documenta una copa-escif al Mas Castellar de Pontós, una enòcoa als Castellans, una àmfora a Tarragona i lècits i un important nombre de cílixs escif del tercer quart del segle V aC al Puig de Sant Andreu.

La presència de ceràmica àtica de figures roges durant el segle V és pràcticament testimonial. Hi ha molt pocs jaciments ibèrics on se n'hagi localitzat i la major part es troben directament dins l'àrea d'influència emporitana, amb una quantitat d'exemplars en cadascun dels jaciments certament molt petita. A la primera meitat del segle V aC, la presència de material àtic de figures roges és força escadussera,⁵⁶ fins i tot en un jaciment com Ullastret, on el volum de ceràmica àtica recuperat és considerable, cosa que contrasta amb el que passa a la mateixa època al sud de França, on durant el segle V aC hi ha material àtic de figures roges amb profusió, reexportat des de Massàlia i Empòrion, amb un ampli espectre de formes amb copes, lècanes o craters en una cadena d'assentaments nadius al

llarg de la costa mediterrània.⁵⁷ La major part del material recuperat de la primera meitat del segle v aC correspon al grup dels vasos per a beure i més concretament a cílixs de peu alt. En aquest sentit, destaca la presència dels dos cràters de columnes i l'enòcoa recuperats al Turó de Ca n'Oliver, i d'una làtic clàssica de Tarragona, com a formes que se surten de la tònica general.

Pel que fa a la localització geogràfica dels jaciments, durant els tres primers quarts del segle v aC tan sols es constata la presència de ceràmica de figures roges en jaciments de l'àrea emporitana: Ullastret, Mas Castellar, Mas Gusó-Puig Moragues i potser Peralada, així com en alguns jaciments de la costa. La proximitat a Empòrion i, en conseqüència, les relacions comercials que se'n deriven són factors clau en l'existència d'importacions àtiques en aquests indrets ja en un moment inicial, com a continuació dels contactes començats al segle vi aC. A la costa central de Catalunya en trobem en dos jaciments, Burriac i el Turó de Ca n'Oliver, que estan situats en uns punts de control del territori; en el cas del Turó de Ca n'Oliver, els seus investigadors infereixen, a partir de les importacions documentades, que es tracta d'un indret amb una classe dirigent que es devia dedicar al control de la producció i la concentració i vehiculació de l'excedent.⁵⁸ A Tarragona, cal valorar l'associació d'importacions de ceràmica àtica de figures roges i de produccions massaliotes en una quantitat superior a la de les púniques, la qual cosa dóna indicis d'un possible comerç directe entre les colònies focées i el gran assentament ibèric de l'àrea cossetana.⁵⁹

A la segona meitat del segle v aC augmenten lleugerament les importacions àtiques, sobretot al darrer quart, en què ja es comença a iniciar la tendència a l'alça que es constata durant el segle iv.⁶⁰ Les formes documentades queden pràcticament reduïdes al grup dels vasos per a beure: escifs, càntars sèssils o cílixs, amb excepció de la Penya del Moro, on s'han localitzat crater, enòcoa i làcana, la Torre Roja amb un crater i Sant Sebastià de la Guarda i el Tossal del Mor amb un crater de columnes, i, sobretot, l'excepció d'Ullastret, on gairebé hi ha representades totes les formes que es troben a Empúries (cílix, cílix-escif, escif, càntar sèssil, crater, pèlica, coa, làcana i làtic panxuda).

Les altres importacions gregues ben representades durant el segle v aC corresponen a produccions massaliotes, especialment àmfores. Les produccions amfòriques de Massàlia ho són per exemplars dels tipus Py 2 i Py 4, tots dos amb una cronologia de producció anterior a l'any 450 aC. Les peces provenen del Puig de Sant Andreu, d'Alorda Park, de Tarragona i del Castellot de la Roca Roja.⁶¹ També s'han documentat ceràmiques comunes, bàsicament morters.

Si al segle v aC hi ha un augment en les importacions gregues, al segle iv aC creixen considerablement i s'asseixeix una forta difusió de materials en una àmplia zona al llarg de tot l'est peninsular, des del golf de Lleó fins a l'estret de Gibraltar, tant en els sectors costaners com a l'interior. Aquest fort creixement es pot entendre per la pre-

sència de diferents agents distribuïdors dels vasos grecs. A més del comerç procedent d'Empúries i de les altres colònies focées, especialment Massàlia, cal considerar que bona part d'aquestes importacions arribaven mitjançant els comerciants púnics, a través d'Eivissa, com s'ha constatat en reiterades ocasions,⁶² vist el domini dels productes ebusitans en comparació amb altres produccions.

Tot i la presència cada vegada més constant dels comerciants púnics a l'oest del Mediterrani a partir de mitjan segle v aC, cal no menystenir el paper d'Empòrion, que, segurament a través de ports principals com ara Massàlia, actua d'intermediària entre les ciutats mediterrànies amb demanda de productes miners, agrícoles o pesquers i les àrees on es troben. Cabrera⁶³ ja apuntava també unes estretes relacions entre Empúries i Cadis a partir de mitjan segle v aC, i això pot explicar la presència de material àtic amb un clar horitzó emporità (copes del cercle del Pintor de Marlay, classe de Sant Valentí, escifs amb decoració reservada i sobrepintada, glauchs) al sud de la península Ibèrica i a altres zones de l'interior. Durant el segle iv aC, el paper d'Empúries com a redistribuïdor de material àtic en les seves zones d'influència segueix sent important, tot i el paper determinant dels comerciants púnics. En aquest aspecte, cal insistir en la importància de la troballa del derelict del Sec, a Calvià (Mallorca), en l'estudi de la distribució dels carregaments comercials al segle iv aC, amb material grec de diverses procedències, i en la identitat feniciopúnica dels intermediaris.⁶⁴

Tot i que sembla que els púnics i els emporitans s'hagueren pogut repartir algunes àrees per a la distribució de productes grecs a la península Ibèrica, no és tan clar que hi hagués un únic intermediari que fes arribar les seves mercaderies a un indret concret. Aquest repartiment de rutes es podria veure per la diferent tipologia dels vasos localitzats en aquestes àrees. Per exemple, a Catalunya hi ha una major presència d'escifs que de cílixs, al contrari del que passa a Andalusia, on són molt abundants les cílixs de peu baix, part molt important del carregament del vaixell del Sec, que està dins l'esfera púnica; però, d'altra banda, la presència de material púnic a Catalunya, ja sigui amfòric o no, és altament significativa, tant als assentaments ibèrics com a Empòrion, cosa que assenyala que en aquesta zona el comerç púnic era aleshores tan o més consistent que l'emporità. Si agafem el cas de les làtics panxudes, només es troben en grans quantitats a Empòrion i a Eivissa i en ambdós casos en contextos funeraris, grecs en el cas d'Empòrion i púnics en el d'Eivissa, fet que pot indicar unes relacions entre ambdues ciutats pel que fa al comerç dels vasos àtics.⁶⁵ De fet, la quantitat de material àtic localitzat a la península Ibèrica durant el segle iv aC és molt gran en relació amb el del segle precedent, i no ha d'estranyar la coexistència d'un comerç emporità i púnic que si bé segurament tenia unes àrees preferents de distribució, en determinats moments aquestes se sobreposarien.

Pel que fa als productes que es comercialitzaven des de l'oest mediterrani, a més dels recursos minerals cal tenir en compte les produccions agrícoles i el fet que Empòrion

es troba en una zona on abunda la producció de gra, testimoniada per la gran quantitat de camps de sitges a l'Empordà, amb el cas de Mas Castellar de Pontós com a exemple paradigmàtic, a més de Creixell, Ermedàs, o Peralada, i també al Lenguadoc,⁶⁶ i que degué fornir de blat i altre tipus de gra destinat als mercats mediterranis, com ara la ciutat d'Atenes, força necessitada d'aquest producte després que s'estronqués el flux de provisió de gra des de Sicília i la Magna Grècia, quan aquestes colònies es van posar de part dels espartans en la guerra del Peloponès. En aquest sentit, també cal remarcar que Empòrion té accés directe a una gran àrea que es podria incloure en aquest comerç i on també s'han localitzat nombrosos centres d'acumulació d'excedents agrícoles com els testimoniat al Vallès i al Penedès. A més del gran camp de sitges de Montjuïc, que podria tenir finalitats més comercials que agrícoles, en aquestes zones s'han documentat nombrosos camps de sitges com, entre d'altres, Can Xercavins a Cerdanyola del Vallès, Bellaterra, Can Fatjó de Rubí, Can Miano de Sant Feliu, Sitges, Mas Castellar i Vinya del Pau a Vilafranca, Turó de la Canya d'Avinyonet i l'Albornar a Santa Oliva, on part dels excedents podrien destinar-se al comerç.

En el món de les complexes relacions comercials al Mediterrani i el paper que hi juguen els diferents agents, cal tenir present també el paper que pogueren jugar els ibers en la redistribució del material grec entre els assentaments ibèrics, a partir de les seves relacions amb Empòrion. La presència de comerciants ibers, la testimonien les cartes de plom localitzades a Empúries⁶⁷ i a Pech Maho,⁶⁸ i, a partir d'aquests textos, podem deduir una participació activa d'elements indígenes en el comerç fet pels emporitans, tot i que de vegades aquesta interpretació s'ha posat en qüestió. Així mateix, és probable que alguns assentaments litorals com ara Montjuïc, la Illeta dels Banyets o La Picola actuessin de redistribuidors dels materials àtics que rebien d'Empòrion o de Massàlia, entre les poblacions de l'interior.

El cas de Montjuïc ens mostra un nucli que es pot interpretar com un cas hipotètic d'híbrid entre els nuclis especialitzats en l'acumulació d'excedents tipus Mas Castellar de Pontós, relativament nombrosos a l'àrea catalana, i una instal·lació portuària aïllada o autònoma tipus Illeta dels Banyets. A l'avinguda dels Ferrocarrils Catalans (l'Hospitalet de Llobregat) s'ha excavat un important conjunt de sitges directament relacionat amb el comerç i l'intercanvi, ja que la localització del jaciment, propera al mar Mediterrani i a la desembocadura del Llobregat, fa pensar en un port natural, nucli de concentració i distribució de mercaderies que poden ser fàcilment menades vers l'interior pels eixos Llobregat-Cardener i Llobregat-Anoia, rius navegables a l'antiguitat. Es documenten nivells des del començament del segle v aC, amb presència de ceràmica àtica de figures negres, tot i que la major part de les sitges són del segle IV aC. Des d'un punt de vista qualitatiu, la varietat de procedències i de formes és un tret definitori del lot de ceràmiques importades de Mont-

juïc, igual que el quantitatiu, ja que les importacions representen un percentatge molt alt. Hi ha un conjunt de ceràmica àtica de volum considerable tant pel que fa a les figures roges com al vernís negre, i també s'ha documentat ceràmica de vernís negre ebusitana, apúlia, massaliota, grega d'occident i comuna púnica, tant ebusitana com centremediterrània. Pel que fa a les àmfores importades, entre el material s'han documentat àmfores púniques (d'Eivissa i del Cercle de l'Estret de Gibraltar), massaliotes, corínties, sàmies i ròdies, amb exemplars que només tenen paral·lels propers a Empúries.⁶⁹

Hem insistit aquí especialment en la distribució de materials grecs a la zona del nord-est peninsular, coincident amb l'actual Catalunya, però aquesta visió caldria estendre-la a bastament també al llarg del litoral llevantí. En aquesta expansió de les ceràmiques gregues al segle IV aC per tot l'est peninsular, s'ha d'incidir en el tema de les possibles fundacions de Massàlia citades en les fonts antigues com Hemeroskopeion o Alonis. Carmen Aranegui troba una explicació per als petits establiments de l'entorn del cap de la Nau relacionats amb Massàlia atès que tenen un marc cronològic comparable al de Roses i es poden relacionar amb un projecte foceu-massaliota per instal·lar-se en aquest sector i poder explotar els recursos de la zona amb participació de la població local. En una gran àrea entre el grau Vell (Sagunt) i el Cigarralejo (Mula), a més de les ceràmiques àtiques, es localitzen àmfores i morters massaliotes i altres materials com les ceràmiques grises del nord de Catalunya. També, al llarg dels anys s'han anat fent a la zona del Montgó troballes esporàdiques de dipòsits de joies, entre els quals hi ha la diadema de Xàbia, fragments escultòrics i tresors monetaris amb peces de Massàlia, Empòrion i diverses ciutats gregues, de Sicília i del sud d'Itàlia, que es poden relacionar amb l'establiment d'una àrea sacra en un cap de gran importància per a la navegació.⁷⁰

Fins al moment actual no s'ha pogut confirmar la relació de la ciutat romana de Dianium (Dénia) amb l'Hemeroskopeion citada per Estrabó, on hi hauria l'Artemision, un temple dedicat a Àrtemis, el nom grec de la romana Diana, malgrat la coincidència dels noms, ja que no s'ha localitzat cap evidència arqueològica que doni indicis de l'existència d'un nucli grec. Tanmateix en aquesta zona als darrers anys s'han excavat dos jaciments que es poden posar en relació directa amb l'expansió del comerç massaliota i que ofereixen unes característiques diferents de les dels altres assentaments indígenes, més similars a les de centres de distribució de mercaderies que a llocs d'habitació: la Illeta dels Banyets al Campello i La Picola a Santa Pola.

La Illeta dels Banyets del Campello (Alacant) és considerada un *port of trade*, on s'intercanviaven productes sota la protecció d'un santuari, amb absència de muralla i presència de diversos edificis públics, i amb una important activitat comercial i marítima associada al port. Els comerciants, a través de la vall del riu Sec, arribarien a les comarques de l'Alcoià i el Comtat, que reben un reper-

tori de formes similar i presenten un comportament idèntic de fases comercials.⁷¹

La Picola, a Santa Pola (Baix Vinalopó), és un assentament amb muralles i un traçat regular de tradició grega, amb una planta que recorda la de la ciutat massaliota d'Olbia, a la Provença, i és considerat un empori per part dels seus excavadors,⁷² amb una clara orientació comercial. Aquest establiment té una vida curta (uns vuitanta anys) i, tot i que s'ha volgut relacionar amb Alonis, el seu abandó sembla una dada en contra d'aquest fet. Darrerament es treballa també amb la hipòtesi que Alonis se situés a la Vila Joiosa.⁷³

En l'activitat de comerç desenvolupada en aquests enclavaments litorals del sud-est peninsular haurien intervingut directament els mercaders grecs, i, fins i tot, la seva presència s'hauria pogut materialitzar en instal·lacions estables de tipus empòric, capaces de generar en l'àmbit ibèric del voltant fenòmens d'interacció cultural tan significatius com l'ús de l'alfabet grecoibèric, l'adopció de formes de representació iconogràfica o de determinades manifestacions culturals i de pràctiques rituals d'arrel grega, així com també la implantació regular de l'assentament segons els models d'altres nuclis colonials massaliotes, com en el cas de La Picola.

Durant el segle IV aC, les produccions de ceràmiques gregues corresponen principalment a ceràmica àtica, que és sense cap dubte la importació més present a tots els jaciments i amb una àrea de distribució que agafa tot l'est peninsular i que, ja sigui en la variant de figures roges com, sobretot, en la de vernís negre, es pot trobar a gairebé tots els jaciments excavats amb nivells del segle IV aC. Aquest fenomen s'ha de posar en relació tant amb el tipus de producció que està sortint en aquest moment dels tallers atenencs, estandarditzada, barata i de fàcil transport i distribució, com amb un increment dels contactes comercials entre un poblament ibèric cada cop més nombrós.

El material àtic localitzat en els establiments indígenes correspon principalment a formes relacionades amb el consum del vi (copes, escifs, escudelles, craters i, en menor mesura, hídries, pèliques i enòcoes), tot i que no està provat que les elits ibèriques duguessin a terme el mateix ritual del banquet que es feia al món grec. Com a vaixel·la de taula, l'altra forma representada és el plat de peix i els plats de vernís negre; els vasos de tocador es limiten a les làcanes, les quals possiblement es destinaven a un ús diferent del que tenien en el món grec i són relativament abundants, i els vasos de perfum a les làcits panxudes. En alguns dels jaciments que han estat més àmpliament excavats s'ha pogut establir un conjunt de vasos àtics format per un crater i dos o més vasos per a beure, principalment escifs, i tres o quatre copes/escudelles, tot i que en aquest cas no han de ser necessàriament de figures roges, sinó que poden ser de vernís negre a l'àmbit del nord-est. Aquest conjunt està documentat a Alorda Park, el Turó del Vent, Montjuïc i Sant Sebastià de la Guarda; en altres casos, com a la Penya del Moro, el Turó de Ca n'Oliver i Burriac i el Molí de l'Espígol, al conjunt s'hi afegeix una enòcoa.

A més de la ceràmica àtica, també s'han documentat altres produccions que arriben en menor quantitat: ceràmiques de figures roges sud-itàliques (sobretot apúlies), àmfores i ceràmica comuna massaliota, ceràmica grega d'occident, àmfores magnogregues i d'altres tallers occidentals, corínties, sàmies i ròdies.

LA DARRERA ETAPA DELS ESTABLIMENTS GRECS D'EMPÒRION I RHODE

La progressió cada vegada més decidida del comerç púnic i ebusità al llarg del segle IV aC i sobretot al segle III aC hauria tingut conseqüències innegables en la incidència de les navegacions mercants gregues en el litoral peninsular. Tot i això, l'acció comercial grega des dels nuclis portuaris focuus d'Empòrion i Rhode va tenir sens dubte una continuïtat, aleshores ja no perceptible a través de la difusió dels vasos àtics, sinó en la redistribució creixent d'altres tipus de mercaderies, entre les quals el vi i les ceràmiques de procedència itàlica o els mateixos productes elaborats en els centres colonials focuus, com és el cas de la vaixel·la de vernís negre produïda als tallers locals de Roses.

El veritable punt d'inflexió en l'evolució d'aquests centres colonials, però, va venir determinat per l'inici efectiu de la presència romana en el seu territori, amb conseqüències ben diverses per a cada un dels dos nuclis. En el cas d'Empòrion, a través de la informació transmesa per les fonts antigues és ben conegut el seu paper com a lloc de desembarcament de les tropes romanes l'any 218 aC, en el context inicial de la Segona Guerra Púnica,⁷⁴ un fet possibilitat a més per la posició favorable a Roma per part del vell nucli grec, davant l'avanç del domini cartaginès sobre la façana mediterrània de la Península. Poc temps més tard, l'any 195 aC, el valor estratègic d'Empòrion com a punt de suport per al control efectiu dels territoris del nord-est quedà novament palès amb l'arribada de les legions comandades pel cònsol M. Porci Cató i destinades a sufocar la revolta indigeta, aixecada contra les mesures impositives de Roma. Aquest episodi històric acabarà, entre d'altres fets, per comportar la desaparició del nucli de Rhode, que, per circumstàncies que no acaben d'aclarir les dades de les fonts escrites, havia quedat sota el control dels revoltats; la repressió infligida per les tropes de Cató causà, així, l'abandonament total del segon nucli focuu de la badia, el qual no va ser reocupat fins a un moment bastant més recent, durant l'època imperial romana.

Ben al contrari, en el cas d'Empòrion, la presència militar romana sembla haver conegut una continuïtat al llarg del segle II aC, fins al punt que determinà una instal·lació campamental estable a tocar del nucli urbà, i va coincidir amb un període especialment dinàmic i de prosperitat per a la ciutat grega, tot mantenint la certa autonomia que li conferia la seva condició de ciutat federada i aliada de Roma. L'activitat portuària i comercial va conèixer aleshores un període de forta reactivació, ara dins el marc de les rutes de navegació des de la península Itàlica cap als

nous territoris provincials, les quals aportaven les mercaderies necessàries per a abastir la demanda de les tropes desplaçades a la península Ibèrica i també per a nodrir els circuits regionals de redistribució de productes com ara el vi o els elements de vaixella. Així, la presència abundant en els nivells arqueològics d'aquest moment de les àmfores vineres o els vasos de vernís negre d'origen itàlic constitueix un dels indicadors més clars d'aquesta nova dinàmica de comerç marítim.

A Empòrion, aquest context econòmic especialment favorable va possibilitar la transformació gairebé completa del nucli de la Neàpolis i va assentar les bases de l'estructura urbana que encara avui deixen veure la majoria de les restes posades al descobert per les excavacions.⁷⁵ Aquest procés de renovació urbana es va materialitzar sobretot amb les grans obres constructives empreses cap a mitjan segle II aC. És en aquell moment quan es va decidir bastir un nou recinte de muralles, tot desplaçant lleugerament el límit de la ciutat vers el sud i definint-ne un nou accés protegit amb torres de planta quadrangular.⁷⁶ Igualment, es va procedir a ampliar i monumentalitzar l'espai públic de la ciutat, amb la creació de la nova plaça de l'àgora, dominada al nord per l'edifici porticat de l'estoa.⁷⁷ Les reformes arquitectòniques afectaren també els espais d'ús religiós i cultural, especialment a l'àrea de santuaris situada al sud del nucli, que va ser llavors completament reorganitzada i destinada a acollir-hi nous cultes, evidenciats a través de determinades restes recuperades a les excavacions.⁷⁸ És el cas de la troballa de la coneguda estàtua tradicionalment atribuïda al déu de la medicina Asclepi, tot i que altres investigadors han defensat darrerament la seva identificació amb la imatge del déu alexandri Zeus Serapis, documentat a Empúries a través de l'epigrafia.⁷⁹ Malgrat que aquesta important transformació del nucli va tenir lloc en un context històric de ple control del territori per part de Roma, Empòrion, a través de la seva imatge urbana renovada i dels models arquitectònics emprats, va voler mantenir la seva identitat com a enclavament grec, d'acord amb els seus orígens.

Paral·lelament, la intensificació de l'activitat de comerç marítim va exigir la creació o el desenvolupament de noves infraestructures portuàries davant la façana marítima de la ciutat que permetessin suplir les limitacions de l'antic port natural per a l'arribada dels vaixells⁸⁰ i, fins i tot, la utilització d'altres indrets adients del litoral proper com a llocs d'ancoratge i desembarcament.

Un dels problemes als quals la recerca arqueològica no ha pogut donar de moment una resposta fonamentada és el de l'existència i la localització del suposat assentament indígena que hauria crescut durant aquesta etapa al costat del nucli d'Empòrion, si tenim en compte el que descriuen les fonts antigues per als moments de la primera presència militar romana a la zona.⁸¹ Aquest assentament s'ha volgut relacionar amb el topònim Undika o Untika transmès ja en un moment bastant més tardà (segle VI aC) per Esteve de Bizanci, o bé amb el gentilici *Untikeskesken* que figura a les emissions de monedes emporitanes de

bronze encunyades al segle II aC. En tot cas, sembla que almenys una part d'aquesta població indigeta instal·lada a tocar del centre grec degué quedar integrada, juntament amb nous pobladors d'origen itàlic, en la nova ciutat regular creada per iniciativa romana a la part alta del turó d'Empúries al començament del segle I aC. Finalment, la creació, alguns decennis més tard, del *Municipium Emporiae* va comportar un marc jurídic comú de ciutadania romana al qual es va incorporar també la població local d'arrel grega. Per bé que la coexistència dels dos nuclis va persistir durant un temps, el vell sector de la Neàpolis va acabar perdent les seves funcions a favor del nou centre urbà creat a la part alta del turó, tot esdevenint un simple barri portuari fins al seu abandonament durant l'època imperial romana, a la vegada que es dissolia progressivament el record del seu passat focu en una realitat cultural plenament romana.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] L. GARCÍA IGLESIAS. «La Península Ibèrica y las tradiciones griegas de tipo mítico». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 139-140 (1979), p. 131-140; D. PLÁCIDO. «Los viajes fenicios y los mitos griegos sobre el lejano occidente». A: *Contactos en el extremo de la Oikouméné. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios. XVII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica* (Eivissa, 2002). Eivissa 2003, p. 7-18; F. LÓPEZ PARDO. «Crono y Briareo en el umbral del Océano. Un recorrido por la historia mítica de los viajes al confín del Occidente hasta los albores de la colonización». A: *La navegación fenicia. Tecnología naval y derroteros*. Madrid 2004, p. 1-42; E. GANGUTIA, *La Península Ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón*. A: J. MANGAS i D. PLÁCIDO (ed.), *Testimonia Hispaniae Antiqua IIA*, Madrid 1998; L. ANTONELLI. *I Greci oltre Gibilterra. Rappresentazioni mitiche dell'estremo occidente e navigazioni commerciali nello spazio atlantico fra VIII e IV secolo a.C.* Roma 1990.
- [2] A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. «Fenicios y griegos en el sur de la Península Ibérica en época arcaica: de Onoba a Mainake». *Mainake*, núm. 28 (2006), p. 49-78; L. ANTONELLI. «Da Taršiš a Tartesso. Riflessioni sulla presenza greca oltre Gibilterra durante l'età arcaica». *Gerión*, núm. 24.1 (2006), p. 7-26; L. ANTONELLI. *Traffici focei di età arcaica*. «Hesperia» no. 23. Roma, 2008, pp. 63-72.
- [3] Materials publicats a F. GONZÁLEZ DE CANALES *et al.* *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900-770 a. C.)*. Madrid 2004. Aquestes noves troballes ampliaren significativament el repertori de materials grecs d'aquest període coneguts fins aleshores a Huelva.
- [4] Sobre aquestes troballes i la seva interpretació: P. CABREIRA. «Cerámicas griegas y comercio fenicio en el Mediterráneo occidental». A: *Contactos en el extremo...*, *op. cit.*, p. 61-86; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. «Fenicios y griegos...», *op. cit.* Pertanyen a aquest mateix horitzó cronològic els fragments d'escifis àtics del Geomètric Mitjà II

- recentment trobats, juntament amb peces xipriotes, en el jaciment de La Rebanadilla (Málaga): V. M. SÁNCHEZ *et al.* «El asentamiento fenicio de La Rebanadilla a finales del siglo IX a. C.». A: E. GARCÍA ALFONSO (ed.), *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*. Sevilla 2012, p. 67-85 (p. 75).
- [5] A. GARCÍA Y BELLIDO. *Hispania Graeca*. Volum I. Barcelona 1948, p. 70-78; J. L. GARCÍA ALONSO. «Nombres griegos en -oussa en el Mediterráneo Occidental. Análisis lingüístico e histórico». *Complutum*, núm. 7 (1996), p. 105-124. En contra de l'origen precolonial d'aquests topònims: P. MORET. «La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie: étapes et acteurs». A: G. ANDREOTTI *et al.* (ed.). *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*. Madrid 2006, p. 39-76.
- [6] P. ROUILLARD. *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*. Publications du Centre Pierre Paris 21, Paris 1991, p. 21-33; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO i C. SÁNCHEZ. *Greek Pottery from the Iberian Peninsula*. Leiden 2001; P. CABRERA. «Cerámicas griegas y comercio fenicio...», *op. cit.*; P. CABRERA. «Importaciones griegas arcaicas del Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga)». A: *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*. Actes del simposi internacional celebrat a Empúries del 3 al 5 de abril de 1991. *Huelva Arqueológica*, núm. XIII.2 (1994), p. 97-121. Sobre els materials grecs més antics recuperats a la Fonteta (Guardamar), amb fragments de copes del tipus Thapsos i còtils protocorínties: J. M. GARCÍA MARTÍN. «El comercio de cerámicas griegas en el sur del País Valenciano en época arcaica». A: P. CABRERA i M. SANTOS (coord.). *Cerámiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Actes de la taula rodona celebrada a Empúries del 26 al 28 de maig de 1998. Girona 2000, col.l. «Monografies Emporitanes», núm. 11, p. 207-223.
- [7] Sobre els abundants materials grecs documentats a Huelva amb una cronologia situable des de la darrerria del segle VII aC i durant el segle VI aC: B. B. SHEFTON. «Greeks and Greek imports in the south of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence». A: H. G. NIEMEYER (ed.). *Phönizer im Westen*. Madrid 1982, col.l. «Madrider Beiträge», núm. 8, p. 337-370; R. OLMOS. «Los griegos en Tartessos: una nueva contrastación entre las fuentes arqueológicas y literarias». A: M. E. AUBET (ed.). *Tartessos. Arqueología Protohistórica del Bajo Guadalquivir*. Sabadell 1989, p. 495-52; P. CABRERA. «El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía». *Huelva Arqueológica*, núm. X-XI.3 (1988-1989), p. 43-100; J. FERNÁNDEZ JURADO *et al.* «Cerámicas griegas del solar n.º 5 de la c/ Méndez Núñez de Huelva». A: *Iberos y griegos...*, *op. cit.*, p. 67-96; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO i C. SÁNCHEZ. *Greek Potter...*, *op. cit.*, p. 5-17.
- [8] P. CABRERA. «Importaciones griegas arcaicas...», *op. cit.*; P. CABRERA. «La presencia griega en Andalucía (siglos VI al IV a. C.)». A: *La Andalucía Ibero-turdetana (siglos VI-IV a. C.)*. *Huelva Arqueológica*, núm. XIV (1997), p. 367-390; A. RECIO. *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*. Málaga 1990; M. I. CISNEROS *et al.* «Cerámicas griegas arcaicas en la bahía de Málaga». A: P. CABRERA i M. SANTOS (coord.). *Cerámiques jònies...*, *op. cit.*, p. 189-205; M. I. CISNEROS. «Las cerámicas griegas del Museo Picasso Málaga». A: *Memoria arqueológica del Museo Picasso Málaga: desde los orígenes hasta el siglo V d. C.* Málaga 2006, p. 79-92; D. D. FLORIDO *et al.* «Varar y comerciar en la marisma. Guadalmar y el entorno del Cerro del Villar en época tardeoarcaica». A: E. GARCÍA ALFONSO (ed.). *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*. Sevilla 2012, p. 137-170 (p. 162-165).
- [9] Sobre la qüestió de Mainake, una síntesi recent a: A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. «Fenicios y griegos...», *op. cit.*, p. 65-72.
- [10] Una visió general sobre les xarxes de comerç i les primeres fundacions focees al nord-oest del Mediterrani a: J.-P. MOREL. «Problématiques de la colonisation grecque en Méditerranée occidentale: l'exemple des réseaux». A: C. ANTONETTI (ed.). *Il dinamismo della colonizzazione greca*. Nàpols 1997, p. 31-44; J.-P. MOREL. «Phocæan colonization». A: G. R. TSETSKHLADZE (ed.). *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. Leiden 2006, p. 358-428; M. BATS. «Les Phocéens, Marseille et la Gaule (VIIe-IIIe s. av. J.-C.)». A: *Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.* Pallas (Tolosa de Llenguadoc), núm. 89 (2012), p. 145-156.
- [11] X. AQUILUÉ i J. MONTURIOL (coord.). *1908-2008. 100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries*. Girona 2008.
- [12] X. AQUILUÉ *et al.* *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona 1999; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*. Sabadell 1993; M. SANTOS. «L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció». Figueres 2008, col.l. «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», núm. 39, p. 49-79.
- [13] Recollides a M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*. Barcelona 1951, col.l. «Monografías Ampuritanas», núm. 1.
- [14] Es tracta de dos periples d'autor desconegut, atribuïts erròniament a Escílax de Carianda i a Escimne de Quios, respectivament datats al segle IV aC i a la darrerria del II aC, que recullen dades de textos grecs anteriors: F. J. GÓMEZ ESPELOSÍN. *El descubrimiento del mundo. Geografía y viajeros en la Grecia antigua*. Madrid 2000, p. 124 i següents; P. COUNILLON (ed.). *Pseudo-Skylax, Le Périple du Pont-Euxin*. Bordeus 2004; D. MARCOTTE (ed.). *Les Géographes grecs. Tom I. Introduction générale. Pseudo-Scymnos, Circuit de la terre*. Paris 2000.
- [15] M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas...*, *op. cit.*, p. 76 i següents; J. MANGAS i D. PLÁCIDO (ed.). *La Península Ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*. Madrid, 1999, col.l. «Testimonia Hispaniae Antiqua», núm. II B, p. 668.
- [16] El coneixement de les fases més antigues d'ocupació de l'establiment grec d'Empòrion s'ha basat, fins no fa gaire

- temps, en la informació, sempre molt parcial, obtinguda en diversos sondeigs fets en el sector de la Neàpolis: M. ALMAGRO. *Ampurias: historia de la ciudad y guía de las excavaciones*. Barcelona 1951, p. 104-124; J. RUIZ DE ARBULO. «Situación de sondeos estratigráficos en la Neàpolis de Ampurias (1908-1983)». A: *Iberos y griegos...*, op. cit., p. 59-72. Pel que fa a la *Palaià Polis*, es disposava només d'alguns escassos materials de cronologia arcaica recuperats en les primeres excavacions a Sant Martí d'Empúries: M. ALMAGRO. *Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias*. Madrid 1964, col·l. «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 27.
- [17] La situació de l'antiga desembocadura del riu Fluvià, juntament amb un dels braços del curs inferior del riu Ter que, fins a l'època medieval, desaguava prop d'Empúries, contribuïren a la formació d'un entorn proper dominat per maresmes i llacunes litorals. Sobre l'antic paisatge d'aquesta zona: M. BLECH i D. MARZOLI. «Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 45-58; D. MARZOLI. *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*. Mainz-am-Rhein 2005, col·l. «Iberia Archaeologica», núm. 5; F. RAMBAUD. «Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 54-70. Sobre els treballs de prospecció geofísica efectuats amb l'objectiu de conèixer l'antiga línia de costa i la topografia del port: X. NIETO *et al.*, «La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 71-100; G. BONY *et al.* «Géochronologie du port grec d'Empúries. Un port ouvert ou fermé?». *Archéomed Paléomed. Géochronologie en Méditerranée, Méditerranée*, núm. 117 (2011), p. 81-87.
- [18] X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Girona 1999, col·l. «Monografies Emporitanes», núm. 9; X. AQUILUÉ *et al.* «Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaiapolis de Emporion». A: *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*. Pallas (Tolosa de Llenguadoc), núm. 58 (2002), p. 301-327; M. SANTOS. «Fenicios y griegos en el extremo N. E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion». A: *Contactos en el extremo...*, op. cit., p. 87-132; M. SANTOS. «Un depósito metálico en el poblado del Bronce Final de Sant Martí d'Empúries». A: *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final atlántico en la Península Ibérica*. Lleó 2007, p. 298-312.
- [19] B. AGUSTÍ *et al.* «Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*. Barcelona 2004, p. 99-114; X. AQUILUÉ *et al.* «El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el bronze final i la primera edat del ferro». A: M. C. ROVIRA (dir.) *et al.* *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2012, col·l. «Monografies», núm. 14, p. 75-90.
- [20] Sobre els materials de procedència fenícia trobats en els contextos de la primera edat del ferro de Sant Martí d'Empúries i a la necròpolis de Vilanera: M. SANTOS. «Fenicios y griegos...», op. cit.; X. AQUILUÉ *et al.* «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries». A: *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC*. Alcanar 2008, p. 171-190.
- [21] La prova arqueològica d'aquests primers contactes són els materials d'origen grec o etrusc que apareixen en els nivells de l'hàbitat indígena de Sant Martí d'Empúries a partir de l'inici del segle VI aC. X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques...*, op. cit., p. 183-186; X. AQUILUÉ *et al.* «El comercio etrusco en Emporion: evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaiapolis de Empúries». A: *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias I*. Pisa i Roma 2006, p. 175-192.
- [22] X. AQUILUÉ *et al.* «Nuevos datos...», op. cit.; X. AQUILUÉ *et al.* «Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion». A: H. TRÉZINY (ed.). *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*. Ais de Provença i París 2010, col·l. «Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine», núm. 3, p. 65-78.
- [23] D'acord amb el testimoni d'Heròdot (I.165-167), arran de la presa de Focea per l'exèrcit persa una part de la seva població es va traslladar als nuclis colonials d'occident, com ara Alalia, a l'illa de Còrsega, o més tard a Hyele/Elea, la nova colònia creada a la Magna Grècia. Igualment es relaciona amb aquest fenomen el creixement que a partir d'aquell moment coneix la ciutat de Massàlia: M. BATS. «Les silences d'Hérodote ou Marseille, Alalia et les Phocéens en Occident jusqu'à la fondation de Velia». A: *Apoikia. Scritti in onore di G. Buchner*. AION, n. s. 1 (1994), p. 133-148; M. BATS. «Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale». *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, núm. 110.2 (1998), p. 609-633; M. GRAS. «L'arrivée d'émigrés a Marseille au milieu du VIe s. av. J.-C.». A: *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*. París i Latas 1995, col·l. «Études Massaliètes», núm. 4, p. 363-366; J.-P. MOREL. «Les Phocéens et la mer Tyrrhénienne au VIe siècle». A: P. BERNARDINI (ed.) *et al.* *La battaglia del mare Sardonio. Studi e Ricerche*. Càller i Oristany 2000, p. 19-36.
- [24] Sobre aquestes primeres emissions de monedes fraccionàries de plata a Empòrion: L. VILLARONGA. *Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC*. Barcelona 1997; P. P. RIPOLLÉS. «Fraccionarias ampuritanas. Estado de la investigación». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 19 (1989), p. 303-317; M. CAMPO. «Las emisiones de Emporion y su difusión en el entorno ibérico». A: *La monetazione dei Focei in Occidente*. Roma 2002, p. 139-165; M. CAMPO. «Les primeres imatges gregues. L'inici de les fraccionàries d'Empòrion». A: *Les imatges monetàries:*

llenguatge i significat. VII Curs d'Història monetària d'Hispania. Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona 2003, p. 25-45.

- [25] E. SANMARTÍ i R. A. SANTIAGO. «Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, núm. 68 (1987), p. 119-127; E. SANMARTÍ i R. A. SANTIAGO. «La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 21 (1988), p. 3-17; H. RODRÍGUEZ SOMOLINOS. «Inscriptiones Graecae Antiquissimae Iberiae». A: J. MANGAS i D. PLÀCIDO (ed.). *La Península Ibérica...*, op. cit., p. 336-339. Sobre el plom inscrit de Pech Maho: M. LEJEUNE et al. «Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude)». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 21 (1988), p. 19-59.
- [26] Les estructures arqueològiques que formen el sector meridional de la ciutat grega, amb restes de muralles, temples i altres construccions religioses, van ser posades al descobert per les excavacions endegades per part de la Junta de Museus de Barcelona d'ençà de 1908: J. PUIG I CADAFALCH. «Els temples d'Empúries». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. IV (1911-1912), Barcelona 1913, p. 303-322; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, op. cit., p. 171 i següents. Sobre les excavacions més recents en aquest sector: E. SANMARTÍ et al. «La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion». *Madridrer Mitteilungen* (Madrid) núm. 29 (1988), p. 191-200; E. SANMARTÍ et al. «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional». A: *Stadbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*. Munic 1990, p. 117-144; E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion». *Madridrer Mitteilungen* (Madrid) núm. 33 (1992), p. 102-112.
- [27] Es tracta de fragments d'un acroteri i diverses antefixes de pedra que formaven part d'un *anthémion* amb palmetes i flors de lotus, pertanyent a un temple bastit probablement durant la segona meitat del segle v aC: E. SANMARTÍ. «Emporion, port grec à vocation ibérique». A: *La Magna Grecia e il lontano Occidente. XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia* (Nàpols, 1990), Tàrent 1990, p. 389-410 (fig. 2-5); E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos...», op. cit., p. 104-107; X. DUPRÉ. «Terracotas arquitectónicas prerromanas en Emporion». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 103-123 (p. 114-118).
- [28] M. ALMAGRO. *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Barcelona 1952, col·l. «Monografías Ampuritanas», núm. 2, p. 71-83; E. SANMARTÍ. «Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 21 (1988), p. 95-113; E. SANMARTÍ et al. «Testimonios epigráficos de la presencia indígena en Emporion». A: *Iberos y griegos...*, op. cit., p. 204-214.
- [29] E. SANMARTÍ et al. «Las estructuras griegas de los siglos v y iv a. de J. C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (campana de excavaciones del año 1986)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, núm. 12 (1986), p. 141-184; E. SANMARTÍ. «Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J. C.». *Revue des Études Anciennes*, núm. XC, 1-2 (1988), p. 99-137; E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos...», op. cit.
- [30] Sobre el fort creixement del nucli d'Ullastret a partir del segle IV aC: A. MARTÍN i R. PLANA. «El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'*oppidum* d'Ullastret». A: *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*. Girona 2001, col·l. «Monografies d'Ullastret», núm. 2, p. 39-52; R. PLANA i A. MARTÍN. «El paisatge periurbà de l'*oppidum* d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica». A: M. C. BELARTE i R. PLANA (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2012, col·l. «Documenta», núm. 26, p. 123-148.
- [31] En el territori més proper a Empúries, cal destacar l'important paper de nuclis com ara Pontós com a concentradors de la producció cerealística de la plana, a més d'altres jaciments dispersos amb presència de sitges per a l'emmatzematge: E. PONS (dir.). *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2002, col·l. «Sèrie Monogràfica», núm. 21; R. BUXÓ, E. PONS i A. VARGAS. *El Graner de l'Empordà: Mas Castellar de Pontós a l'edat del ferro*. Girona 1998; J. CASAS i V. SOLER. *El asentamiento rural ibérico de Saus (Girona). Un ejemplo de explotación agrícola en el territorio de Emporion*. BAR Int. Series S2390, Oxford 2012.
- [32] Si bé els tipus de les primeres emissions de dracmes d'Empòrion s'inspiren en les monedes púniques d'aquell moment, aviat es van distingir per l'adopció dels tipus del Pegàs al revers i d'un cap femení a l'anvers segons el model d'Aretusa de les monedes de Siracusa. J. AMORÓS. *Les dracmes empuritanes*. Barcelona 1933; A. M. GUADÁN. «Las monedas de plata de Emporion y Rhode», I-II. *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, núm. XII i XIII (1968-1970); M. CAMPO. «Dracmas e imitaciones de Emporion en tesoros del Gabinet Numismàtic de Catalunya». *Glax, Collana di Studi e Recherche di Numismatica*, núm. 7 (1991), p. 165-184; M. CAMPO. «La moneda griega y su influencia en el contexto indígena». A: *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid 1997, p. 19-49; M. CAMPO. «Las emisiones de Emporion...», op. cit.; L. VILLARONGA. *Las monedas de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions, de principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*. Barcelona 2000, col·l. «Complements d'Acta Numismàtica», núm. 5; L. VILLARONGA. *Las dracmes empuritanes de principi del segle II aC*. Barcelona 2002, col·l. «Complements d'Acta Numismàtica», núm. 7; L. VILLARONGA.

- La plata emporitana de la Segona Guerra Púnica, final del segle III aC*. Barcelona 2003, col·l. «Complements d'Acta Numismàtica», núm. 8.
- [33] PSEUDO-ESCIMNE, *Periegesis*, 202-9 (M); ESTRABÓ, *Geographika*, III,4,8 i XIV,2,10. M. J. PENA. «Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia)». A: A. M. PUIG i A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2006, col·l. «Sèrie Monogràfica», núm. 23, p. 41-52.
- [34] A. M. PUIG i A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode...*, *op. cit.*, p. 612-614.
- [35] Entre aquests nuclis creats per Massàlia: Agathé (Agde), Olbia (Ieras), Nikaia (Niça), Antipolis (Antíbol). M. BATS. «Marseille, ses colonies et les relais indigènes du commerce massaliète en Gaule méridionale». A: *Marseille grecque et la Gaule*. Ais de Provença 1992, col·l. «Études massaliètes», núm. 3, p. 263-278; M. BATS. «Le colonie di Massalia». A: M. LOMBARDO i F. FRISONE (ed.). *Colonie di colonie. Le fundazioni subcoloniali greche tra colonizzazione e colonialismo*. Lecce 2008, p. 203-208.
- [36] A. M. PUIG. «El taller ceràmic de Roses i les seves produccions». A: A. M. PUIG i A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode...*, *op. cit.*, p. 295-544.
- [37] X. AQUILUÉ *et al.* «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries». A: *Contactes. Indígenes i fenicis...*, *op. cit.*, p. 171-190.
- [38] M. SANTOS. «El vaixell en el context del comerç grec a l'oest del Mediterrani». A: X. NIETO i M. SANTOS, *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*. Girona 2008, col·l. «Monografies del CASC», núm. 7, p. 301-303; M. SANTOS. «Emporion, la nave de Cala Sant Vicenç y el comercio foceo en occidente a finales del siglo VI a. C.». A: *Traffici, commerci e vie di distribuzione nel Mediterraneo tra Protostoria e V secolo a. C.* Gela 2009, p. 243-254.
- [39] L. LONG *et al.* «Les épaves archaïques de la Pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var). Les données nouvelles sur le commerce à Marseille à la fin du VIe et dans la première moitié du Ve s.». A: *Marseille grecque...*, *op. cit.*, p. 199-234; X. NIETO i M. SANTOS. *El vaixell grec arcaic...*, *op. cit.*
- [40] Dades extretes majoritàriament de J. SANMARTÍ, D. ASENSIO i A. MARTÍN. «Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sud-pirinenca durant el període tardoarcaic (ca. 575-450 aC)». *Cypsela*, núm. 14 (2002), p. 69-106, i de M. T. MIRÓ. *La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'Emporion*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona 2006, col·l. «Monografies Emporitanes», núm. 14.
- [41] Com l'aribal i el pixis de la Palma o l'àmfora coríntia al Toll de Benifalset: P. ROUILLARD. *Les Grecs et la Peninsule Ibérique...*, *op. cit.*
- [42] Aríbals de Mas Gusó a Belcaire d'Empordà i a Ullastret: J. CASAS. «Mas Gusó-Puig Moragues (Belcaire d'Empordà). Materials indígenes del període de transició bronze-ferro, importacions gregues i les seves imitacions occidentals». *Cypsela*, núm. 13 (2001), p. 167-200; A. MARTÍN *et al.*, *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*. Girona 1999, col·l. «Monografies d'Ullastret», núm. 1.
- [43] E. RAMON. «Un arybalos procedent de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí)». *Aplec de Treballs* (Tarragona), núm. 9 (1989), p. 32-35.
- [44] J. BARBERÀ i E. SANMARTÍ. *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro. Sant Just Desvern. 1974-1975-1977-1981*. Barcelona 1982.
- [45] Illa d'en Reixac i Puig de Sant Andreu a Ullastret, Boades, Burriac, Penya del Moro, necròpoli de La Palma i Castellot de la Roca Roja de Benifalset.
- [46] Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, Puig de Sant Andreu, Cadira del Bisbe de Premià de Dalt i Alorda Park-les Toixoneres a Calafell.
- [47] Ullastret, Turó de ca n'Oliver de Cerdanyola del Vallès, Masies de Sant Miquel a Banyeres del Penedès i Alorda Park.
- [48] Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac, Montbarbat a Lloret de Mar, Puig Castell de Vallgorguina, Turó de la Font de la Canya a Avinyonet del Penedès i, ja molt a l'interior, potser al poblat dels Vilars d'Arbeca.
- [49] Illa d'en Reixac, necròpoli de Serra de Daró, Mas Castellar de Pontós, Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, Penya del Moro, Alorda Park, Coll del Moro de la Serra d'Almos, Castellot de la Roca Roja de Benifalset i Els Castellans de Flix.
- [50] Puig de Sant Andreu, Penya del Moro i Burriac.
- [51] Ullastret i Penya del Moro.
- [52] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Penya del Moro i Ciutadilla.
- [53] D. ASENSIO. «Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 11 (2001), p. 67-86.
- [54] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola del Vallès, Can Xercavins a Cerdanyola del Vallès, Masies de Sant Miquel, Alorda Park, Ciutadilla (Ivorra) i Castellot de la Roca Roja.
- [55] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Alorda Park, Coll del Moro de Gandesa, Les Ombries i Sant Antoni de Calceit. Al Turó de Montgròs (el Brull), a Darró (Vilanova i la Geltrú) i a Montjuïc (Barcelona) s'han trobat fragments de formes no identificades.
- [56] Ullastret, Mas Castellar de Pontós, Peralada, Mas Gusó, Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola del Vallès, Burriac, Vinya del Pau a Vilafranca del Penedès i Tarragona.
- [57] Ensérune, Montlaurès, la Monedièrre, Pech Maho, Bessiers, la Cayla de Mailhac, Latas, Arle, Ruscino.
- [58] D. ASENSIO *et al.* «La ceràmica àtica del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Barcelona). Comerç i distribució de vaixel·la fina importada a la Catalunya central (segles V i IV aC)». A: *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia*. Extra 3, València 2000, p. 369-380.
- [59] M. T. MIRÓ. *La ceràmica àtica de figures roges...*, *op. cit.*

- [60] Sant Sebastià de la Guarda a Palafrugell, Porqueres a Banyoles, Puig d'en Rovira de la Creueta a Quart, La Penya del Moro a Sant Just Desvern, Can Xercavins a Cerdanyola del Vallès, sitges del Carrer Elisenda de Sant Cugat del Vallès, Cadira del Bisbe a Premià de Dalt, Torre Roja a Caldes de Montbui, Can Calvet a Santa Coloma de Gramenet, Olèrdola, Alorda Park o les Toixoneres a Calafell, Timba del Castellot de Riudoms, Castellet de Banyoles a Tivissa, les Planetes de Bitem a Tortosa, la Moleta del Remei a Alcanar, Tossal del Mor a Tàrraga, Guissona, el Cogulló de Sallent i Sant Miquel de Sorba a Cardona.
- [61] J. SANMARTÍ. «La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne». A: *Les amphores de Marseille grecque*. Marsella 1990, col·l. «Études Massaliètes», núm. 2, p. 171-178.
- [62] J. SANMARTÍ. «Algunas observaciones sobre la distribución de cerámicas áticas en la costa central de Cataluña durante el siglo V a.C.». A: *Iberos y griegos...*, op. cit., p. 33-57.
- [63] P. CABRERA. «Cádiz y el comercio de productos griegos en Andalucía Occidental durante los siglos V y IV a.C.». *Trabajos de Prehistoria* (Madrid), núm. 51-2 (1994), p. 89-102.
- [64] A. ARRIBAS et al. *El Barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca)*. Estudio de los materiales. Palma 1987; G. TRIAS. «El Sec: la cerámica ática de figuras rojas». A: *Grecs et ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie* (Bordeus, 1986). *Revue des Études Anciennes*, núm. LXXXIX 3-4 (1989), p. 21-49.
- [65] C. SÁNCHEZ. «La cerámica ática de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional». *Trabajos de Prehistoria*, núm. 38 (1981), p. 281-316.
- [66] D. ASENSIO, J. FRANCÉS i E. PONS. «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela*, núm. 14 (2002), p. 125-140.
- [67] E. SANMARTÍ i R. SANTIAGO. «Une lettre grecque sur plomb...», op. cit.; E. SANMARTÍ i R. SANTIAGO. «La lettre grecque d'Emporion...», op. cit.
- [68] M. LEJEUNE et al. «Étrusque et ionien archaïques...», op. cit.
- [69] D. ASENSIO et al. «El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona». *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona*, núm. 5 (2009), p. 14-85.
- [70] C. ARANEGUI. «De nuevo Estrabón III, 4, 6-8». A: *Home naje a M. Bendala. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid (CuPA-UAM)*, núm. 37-38 (2011-2012), p. 419-429; C. ARANEGUI. «Ocupación económica, ritual y estratégica del litoral valenciano». *Mainake*, núm. XXXII (II) (2010), p. 689-704.
- [71] J. M. GARCÍA MARTÍN. *La distribución de cerámica griega en la Contestania ibérica: el puerto comercial de La Illeta dels Banyets*. Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant 2003; M. H. OLCINA et al. *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante)*. Épocas ibérica y romana. Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant 2009, col·l. «Serie Mayor», núm. 4.
- [72] A. BADIE et al. *Le site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante, Espagne)*. Casa de Velázquez, París i Madrid 2002.
- [73] L. ABAD. «Contestania, griegos e iberos». A: M. OLCINA i J. J. RAMÓN (ed.). *Huellas griegas en la Contestania Ibérica*. Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant 2009, p. 20-29.
- [74] POLIBI, III.76.1-4; TIT LIVI, XXI.60, 1-3 i XXVI.19, 11-14. M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas...*, op. cit., p. 40-46; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, op. cit., p. 464-470.
- [75] X. AQUILUÉ et al. *Guies del Museu...*; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana...*, op. cit.
- [76] E. SANMARTÍ i J.M. NOLLA. «La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)». *Documents d'Archéologie Méridionale*, núm. 9 (1986), p. 81-110; E. SANMARTÍ et al. «La secuencia histórico-topográfica...», op. cit.; E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos sobre la historia y la topografía...», op. cit.
- [77] R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. «Sobre el ágora de Emporion». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 61 (1988), p. 39-60. Sobre les recents excavacions al sector d'estoa de la Neàpolis: X. AQUILUÉ et al. «Resultats de les darres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Empòrion (Empúries, l'Escala, Alt Empordà)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2009*. Barcelona 2011, p. 121-147.
- [78] E. SANMARTÍ et al. «Emporion: un ejemplo de monumentalización...», op. cit.; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, op. cit., p. 171 i següents; J. RUIZ DE ARBULO. «El santuario de Asklepios y las divinidades alejandrinas en la Neápolis de Ampurias (s. II-I a. C.). Nuevas hipótesis». *Verdolay* (Múrcia), núm. 7 (1995), p. 327-338; J. RUIZ DE ARBULO. «Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, núm. 28-29 (2002-2003), p. 161-202.
- [79] *L'Esculapi. El retorn del déu*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2007; J. RUIZ DE ARBULO i D. VIVÓ. «Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecido en el supuesto Asklepieion emporitano». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 18 (2008), p. 71-140.
- [80] X. NIETO i X. RAURICH. «La infraestructura portuaria ampuritana». A: *III Jornadas de Arqueología Subacuática* (València, 1997). València, 1998, p. 57-76; X. NIETO et al. «La fachada marítima de Ampurias...», op. cit.
- [81] TIT LIVI, XXXIV,9. Sobre el relat de Livi i les seves fonts: J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ. *La Campaña de Catón en Hispania*. Barcelona 1992 (2a ed). Sobre la qüestió de l'establiment indígena al costat d'Empòrion: M. J. PENA. «Le problème de la supposée ville indigène à côté d'Emporion. Nouvelles hypothèses». *Dialogues d'Histoire Ancienne* (Besançon), núm. 11 (1985), p. 69-83; M. J. PENA.

«Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries». *Fonaments* (Barcelona), núm. 7 (1988), p. 11-45; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, *op. cit.*, p. 192-194; P. MORET. «Tite-Live et la topographie d'Emporion». *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Âge* (Madrid), núm. xxxi

(1995), p. 55-75; P. CASTANYER *et al.* «El paisatge periurbà d'Empòrion». A: C. BELARTE i R. PLANA (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2012, col.l. «Documenta», núm. 26, p. 99-121 (p. 106-107).

NOTES BIOGRÀFIQUES

M. Teresa Miró i Alaix (Barcelona, 1960) és arqueòloga territorial del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Tarragona. Ha desenvolupat els seus treballs d'investigació arqueològica sobre les importacions de ceràmiques gregues al nord-est peninsular, especialment a la ciutat grega d'Empòrion (Empúries) i ha participat en diversos projectes d'excavació arqueològica als poblats ibèrics de la Peña del Moro (Sant Just Desvern), del Castellet de Banyoles (Tivissa), del Coll del Moro (Gandesa) i de Tarragona. És autora de diversos articles científics sobre els seus temes de recerca i també sobre gestió de l'arqueologia, especialment urbana.

Marta Santos Retolaza (1959) és arqueòloga i conservadora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. La seva tasca investigadora s'ha desenvolupat sobretot en els diversos projectes de recerca portats a terme a Empúries, tant a la ciutat grega com a la ciutat romana. Ha participat també en les intervencions i l'estudi arqueològic d'altres jaciments com el conjunt balneari romà del turó de Sant Grau (Caldes de Malavella) o el derelicte grec arcaic de Cala Sant Vicenç (Mallorca). És autora de nombrosos articles científics i ha participat en la publicació de diverses monografies, amb un interès especial en els temes relacionats amb la presència i el comerç grec a l'occident mediterrani, especialment a Empòrion.